

Vlaanderen
is erfgoed

Beschermingsdossier

Devotiepark met parkaanleg, Lourdesgrot en bron, openluchtpreekstoel, pelgrimshut, Zeven Weeënweg, Kruisweg en Sint-Rochuskapel in Brasschaat

Monument

Agentschap
Onroerend
Erfgoed

Beschermingsdossier:

Devotiepark, Brasschaat, Rustoordlei – monument

INHOUDELIJK DOSSIER

Dossiernummer: 4.001/11008/101.1

Sibylle De Sadeleer

15/03/2017

INHOUDSTAFEL

1.	Beschrijvend gedeelte	4
1.1.	Situering	4
1.2.	Historisch overzicht	4
1.3.	Beschrijving met inbegrip van de erfgoedelementen en erfgoedkenmerken.....	7
1.3.1.	Inplanting en parkaanleg	7
1.3.2.	Structuur/bouwtechniek	8
	De openluchtpreekstoel, de schuilhut voor pelgrims, de Zeven Weeënweg en de Kruiswegstaties zijn constructies in cementrustiek, naargelang de aard en grootte van het bouwwerk verschillend in toegepaste bouwtechniek.	8
1.3.3.	Beschrijving	9
1.4.	Fysieke toestand van het onroerend goed	13
2.	Evaluerend gedeelte	14
2.1.	Thematisch-typologische situering	14
2.1.1.	Lourdesgrotten en bedevaartsparken	14
2.1.2.	Cementrustiek	15
2.2.	Evaluatie van de erfgoedwaarden	16
2.3.	Motivering van het type bescherming	19
2.4.	Motivering van de afbakening van de bescherming	19
2.5.	Juridische toestand	19
2.5.1.	Onroerend Erfgoed:	19
2.5.2.	Ruimtelijke Ordening:	19
2.5.3.	Landbouw	20
3.	Beheersvisie	20
3.1.	Beheersdoelstellingen voor het beschermd onroerend goed	20
3.2.	Bijzondere voorschriften voor het beschermd onroerend goed	20
3.3.	Toelatingsplichtige handelingen voor het beschermd onroerend goed	20
4.	Bronnen	21
5.	Bijlagen bij het inhoudelijk dossier	21
5.1.	Omgevingsplan bij de bescherming	21
5.2.	Fotobijlage	21
5.3.	Criterionota	21

1. BESCHRIJVEND GEDEELTE

1.1. Situering

Het devotiepark met bewaarde aanleg, bestaat uit een Lourdesgrot met een bronvijvertje, een openluchtpreekstoel, een schuilhut voor de pelgrims, een Zeven Weënweg van Onze-Lieve Vrouw, een Kruisweg, een Sint-Rochuskapel en enkele beelden. Het geheel is gelegen op een langgerekt rechthoekig perceel, nabij het centrum van de woonwijk Rustoord, ten noordoosten van de parochiekerk met pastorie en rustoord.

Het integrale park, inclusief alle bestanddelen, wordt voorgedragen als monument. Voor de motivering van de erfgoedwaarden, het type bescherming en de afbakening wordt verwezen naar het evaluerend gedeelte (punt 2).

Deze bescherming bevat geen cultuurgoederen.

1.2. Historisch overzicht

De woonwijk Rustoord

Evenals de bekendere woonwijk Sint-Mariaburg op de grens van Brasschaat en Ekeren, is de woonwijk Rustoord het resultaat van een grootse immobiliëntransactie door zakenman Antoon Van den Weyngaert (1854-1925). In 1885 stichtte deze een eigen verzekeringsmaatschappij "Antverpia" die als eerste de levensverzekering ook ter beschikking stelde voor een ruimer publiek dan de welgestelde burgerij. De eerste kantoren waren achtereenvolgens gevestigd in de Olijftakstraat, de Amerikalei en de Mercatorstraat in Antwerpen, maar de maatschappij bezat ook spoedig filialen over heel België en in het Nederlandse Roosendaal. Onder impuls van Van den Weyngaert investeerde de maatschappij haar reserves vanaf 1893 in het systematisch aankopen van afgelegen braakliggende gronden en eigendommen ten noorden van Antwerpen, op het grondgebied van Ekeren en Brasschaat. De bedoeling lag erin de aangekochte gronden te verkavelen, te voorzien van de nodige infrastructuur en te verkopen aan de stedelijke bourgeoisie die de drukke handelsmetropool ontvluchtte op zoek naar een recreatieoord of woonplek in een groene landelijke omgeving.

Dit idee paste in de tijdsgeest: tegen het einde van de 19de eeuw nam de recreatieve functie van de groene gordel van Antwerpen, waar rijke stedelingen hun buitenverblijven optrokken, sterk toe. De vlucht van de overbevolkte stad naar de gezonde rand werd in de hand gewerkt door de economische bloei van Antwerpen. Braakliggende terreinen, landbouw-, bos- en heidegebied en zelfs voormalige kasteeldomeinen werden verkaveld zodat de Antwerpse burgerij er landhuizen en buitenverblijven kon bouwen. De voorkeur ging uit naar het groen aan de invalswegen van Antwerpen, nabij bestaande woonkernen. Dit proces werd versneld door de spoorweg die een comfortabele en snelle verplaatsing mogelijk maakte. Van grote invloed was de spoorlijn Antwerpen-Roosendaal, die Kalmthout, Kapellen, enz. vlot bereikbaar maakte. Het unieke aan de figuur van Van den Weyngaert was dat hij niet enkel beperkte tot het inplanten van wat woningen bij een bestaande woonkern, maar dat hij uit het "niets", een schaars bevolkte landbouw -, heide- en bosgebied, een woongemeenschap stichtte met alle voorzieningen en een eigen identiteit (Havermans, 2007, 39).

In het Ancien Régime maakte het heide- en bosgebied van de huidige woonkernen Sint-Mariaburg, Donk, Brasschaat, Kaart, Hoogboom, Kapellen, Putte, Hoevenen en Luchtbal, deel uit van de heerlijkheid Ekeren. De inwoners waren verplicht hun graan te laten malen in de banmolen van Caterheyde en misdadigers werden door de Ekerse vierschaar berecht. Het gebied dat later Sint-Mariaburg zou worden lag daarin centraal, het gedeelte dat zou uitgroeien tot de wijk Rustoord bevond zich meer ten oosten. Tussen beide lag een gebied van pijnboombossen, op bepaalde historische kaarten vermeld als de

"Brusselsche Bosschen" (Vandermaelenkaart, 1846-1854) wat duidt op het Oostenrijks Bewind dat in de 18de eeuw de aanplanting van bossen beval om de streek te laten opbrengen (Havermans, 2007, 8). Op de uitloper van dit bosgebied, nabij de woonkernen Lage Kaart en Hoge Kaart zal de woonkern Rustoord ontwikkeld worden.

Volgens hetzelfde concept als dat van Sint-Mariaburg voorzag Van den Weyngaert de nieuwe wijk Rustoord, samen met zijn rechterhand architect Floris Verbraeken (1860-1940), in 1910-1911 van de nodige infrastructuur en bebouwing. Rondom het nieuw opgetrokken sanatorium-rustoord "Salve", kwam een centraal gelegen parochiekerk, toegewijd aan de H. Familie en H. Henricus, een pastorie, uitgewerkt als een totaalconcept in een pittoreske, neotraditionele stijl, en uitgevoerd door aannemer Frédéric Masson. De woonkern was verbonden met het station van Ekeren en Brasschaat door een privaat spoor.

Het devotiepark

In 1916 zette Antoon Van den Weyngaert de verfraaiing van de wijk Rustoord voort met de aankoop van een Lourdesgrot en een Sint-Rochuskapel, die tot op vandaag de kern vormen van het devotiepark.

Hij liet de grot en de kapel overbrengen vanuit Stabroek (wijk heuvels, Kleine Molenweg), waar ze gebouwd waren in functie van een lokaal aanbeden wonderdoenster en een niet-erkende Duitse kloosterorde die hier munt trachtte uit te slaan. Vanuit Rome werd de orde ontbonden, waarbij het bisdom besliste dat kapel en grot moesten verdwijnen (Gowie & Cornelissens, 2011, 113). Van den Weyngaert liet de grot met kerkelijke goedkeuring en op zijn kosten door bouwmeester Louis De Decker afbreken en heropbouwen op zijn gronden in de wijk Rustoord. De grot werd ingeplant op een langwerpig, smal perceel van circa 6000 m³, nabij en ten noorden van de kerk, en werd ingewijd op 15 augustus 1916 (Gowie & Cornelissens, 2011, 115).

Op basis van topografische kaarten, gedateerd tussen 1868-1929, was dit perceel voorheen een smal perceel bos, met dennen begroeid, een uitloper van de voormelde "Brusselsche Bosschen" en liep het verder uit in noord-westelijke richting. Voortgaande op oude prentkaarten kan vastgesteld worden dat in de architecturale vormgeving van zowel de grot als die van de kapel bij de heropbouw wijzigingen gebeurd zijn. Zo vertoont de huidige grot een andere rotsformatie en afwerking dan de oorspronkelijke constructie in Stabroek (Gowie & Cornelissens, 2011, 131-132). De kapel werd op een kunstmatige zandheuvel geplaatst en aan de linkerzijde onderaan opengewerkt als een grot waarin de veertiende kruiswegstatie op een grotere schaal werd uitgevoerd en ingewerkt.

In 1917 werd bij de grot de Zeven Weeënweg van Onze-Lieve-Vrouw opgericht, naar het idee van de lokale historicus Dielis die de eerste statie betaalde. Volgens de meeste literaire bronnen ontwierp beeldhouwer-rotseerder Louis Jacobin, de staties, telkens een bas-reliëf geplaatst in een kleine rotspartij. In hetzelfde jaar begon men met de aanleg van de tuin met afsluiting en breidde men de inrichting van het devotiepark uit. Bij de grot werden een bron met de H. Bernadette, een openluchtpreekstoel en een schuilhut voor de pelgrims gebouwd. Volgens de deels leesbare signatuur op de uiterst linkse knoestige boomstam is de pelgrimshut het werk van het vermaarde rotseerdersatelier A. Janssens en M. Geysels uit Westmeerbeek. De vormgeving en afwerking van de schuilhut refereert aan de stal van de herderin Bernadette.

Van 1917 tot 1921 werd het park vervolledigd met een Kruisweg (ingezegend in 1921) en enkele heiligenbeelden aan de Zeven Weeënweg waaronder de H. Anna die haar dochter Maria leert lezen, een Piëta en Sint-Jozef. Hoewel slechts vijf staties onderaan het bas-reliëf gesigneerd zijn met "Jaak Coomans en zoon" (statie 1), Jaak Coomans Antw (staties 4 en 11), "Jacq. Coomans" (statie 7) of "1918 Jacq. Coomans" (statie 10) wordt er algemeen van uitgegaan dat de Antwerpse beeldhouwer Jaak Coomans senior verantwoordelijk is voor het ontwerpen van alle bas-reliëfs, met uitzondering van de monumentale veertiende statie, een gift van A. Van den Weyngaert zelf, die door

beeldhouwer Louis Jacobin zou gemaakt zijn. Deze was ook verantwoordelijk voor het vervaardigen van alle rotspartijen van de Kruisweg. Zowel de staties van de Zeven Weeënweg als die van de kruisweg werden betaald door privépersonen, wiens naam op quasi elke statie vermeld wordt. Volgens bewaard filmmateriaal bevond er zich in het park achter de grot nog een gecementeerde vijverpartij met cementrustieke brug. De verzonken plek achter de grot, ongeveer tussen Kruiswegstaties één en drie, en de stenen restanten aan weerskanten hiervan zijn hier mogelijk een referentie naar.

De planmatige aanleg van het park was duidelijk gericht op de uitbeelding van een religieus programma in een intieme "ruimte" met besloten karakter en sporadisch verrassingseffecten. De Lourdesgrot en de Sint-Rochuskapel, gesitueerd aan beide uiteinden van het perceel, werden verbonden door een padenstelsel dat de bezoeker langs de Zeven Weeënweg en al slingerend langs de Kruisweg moest leiden. De oorspronkelijke beplanting van het perceel met licht golvend reliëf bestond voornamelijk uit autochtone dennen en werd aangevuld met zowel inheemse als exotische boomsoorten en heesters.

Het devotiepark groeide uit tot een bedevaartplaats. Processies uit Bazel, Borgerhout, Kapellen, Merksem en Steendorp kwamen van in de beginperiode naar de Lourdesgrot. Later kwamen hier nog congregaties, scholen, patronaten en jeugdbewegingen bij.

In de tweede helft van de 20ste eeuw vonden verschillende verbouwings-, aanpassings- en herstellingswerken plaats.

Statie vijf van de Kruisweg werd tijdens de Tweede Wereldoorlog vernield en gereconstrueerd. Op 5 mei 1964 werd de grot door de maatschappij "Antverpia" voor een symbolische frank overgedragen aan de parochie van de H. Familie. In de jaren 1960 werden verschillende rotsformaties van zowel de Zevenweeën- als de Kruisweg grondig gerestaureerd door de firma Tondeleir (Mortsel-Oude God), veelal aangeduid met een signatuur en/of datum van de firma. Na de restauratie kregen de basreliëfs van de Zeven Weeënweg een lichtbruine patina, die van de Kruisweg een polychrome afwerking en werden ze beschermd met een vastgeschroefde plaat van plexiglas. In 1987 werden statie drie en vier van de Zeven Weeënweg gereconstrueerd door Freddy Janssens, een nazaat van de voormelde rotseerdersdynastie Janssens uit Westmeerbeek. Ook de grot, de schuilhut voor de pelgrims, de fontein en de openluchtpreekstoel kregen toen een grondige opknappbeurt. Uit bewaarde prentkaarten blijkt tevens dat de vijfde statie van de Zeven Weeënweg een andere rotsformatie heeft dan de oorspronkelijke. Wanneer deze reconstructie gebeurde, is niet duidelijk. Het huidige piëtabeeld aan het einde van de Zeven Weeënweg zou ook het oorspronkelijk beschadigd beeld vervangen. In 1991 werd een stukje rots van de echte grot van Lourdes, bekomen door toedoen van bisschop Paul van den Berghe, ingewijd, wat echter kort nadien verdween. In 2006 vonden herstellingswerken aan de grot plaats o.m. de binnen- en voorzijde van de grot werden gezandstraald, losse stukken steen vastgezet, de waterval onder het Onze-Lieve-Vrouwebeeld op non-actief gezet, het koepeldak werd ontdaan van planten en struiken en hersteld, van een cementering voorzien, opnieuw met grond bedekt en beplant met een bodembedekker (klimop). Om het vandalisme wat in te dijken werd langs het perceel aan de zijde van de Stuiversvelden een draadafsluiting geplaatst. In 2007 werd het bomenbestand uitgedund. In 2008 werden de beelden van Onze Lieve Vrouw en van de H. Bernadette, het hekken van de grot en het bronvijvertje hersteld en/of herschilderd. De beelden werden gerestaureerd door Elisabeth am Zehnhoff.

In 2016 werd een subsidie aangevraagd in het kader van Platteland Plus Projecten 2015-2020 waarbij de kerkfabriek als promotor een herintegratie van het devotiepark in de wijk Rustoord omschrijft. Op het CBS van 23/1/2017 werd de stedenbouwkundige vergunning goedgekeurd voor een heraanleg en herintegratie als opengesteld park in de wijk.

Beeldhouwers en rotseerders

De firma Janssens uit Westmeerbeek is een rotseerdersdynastie met een ingewikkelde bedrijfsgeschiedenis: als gevolg van een familievete splitst de firma zich kort na 1900 op

in twee takken die elkaar 50 jaar lang beconcurrerden in het ambacht van het rotseren. De firma onder leiding van *Alfons Janssens* (1880-1950), bestond in de jaren 1920 tot 1933 uit een samenwerking met *Michel Geysels*, die zich had opgewerkt tot vennoot van zijn leermeester. Nadien werd de firma verdergezet door één van de zonen Victor Janssens (1911-2001). Het atelier legde zich vooral toe op de bouw van calvariebergen, kruiswegen, Lourdesgrotten en andere religieuze ensembles in voornamelijk de Antwerpse Kempen. Volgende bewaarde realisaties die nog getuigen van deze vruchtbare samenwerking zijn o.m. de Lourdesgrot in Peulis (1920), de Lourdesgrot (1927-28) in Lommel-Werkplaatsen, een Calvarieberg in Wiekevorst (ca. 1926), een Lourdesgrot (1933) en een O.-L.-Vrouw van Fatima op een knoestige boomstam in Oostmalle, de zitbankjes voor de Rozenkranweg in Scherpenheuvel.

Beeldhouwer *Louis (Lodewijk) Jacobin* (1884-1943) volgde aan de academie van Antwerpen tekenles bij o.m. Charles Boom, Charles Mertens, Alfons Van Beurden en boetseerles bij Frans Deckers en Josuë Dupon. Hij had contact met het atelier van Jan Gerrits. Na de bevrijding vestigde hij zijn atelier in Borgerhout en ontwierp hij voor binnen- en buitenland vooral religieuze kunst zoals heiligenbeelden en kerkmeubilair. Binnen de context van voorliggend dossier is zijn ontwerp voor bepaalde heiligenbeelden in de parochiekerk van Brasschaat-Rustoord alsook voor het H. Hartbeeld op het plein vóór de kerk vermeldenswaardig. Hij vervolmaakte zich tevens in rotseerwerk waarvoor hij een opleiding zou gevolgd hebben in het atelier van de rotseerders A. Janssens en M. Geysels uit Westmeerbeek. Naast Lourdesgrotten (Tildonk, Wuustwezel, Westmalle...) zou hij tevens rotspartijen gemaakt hebben voor de zoo die niet ver van zijn woning op de Kattenberg in Borgerhout lag. Na de Eerste Wereldoorlog legde hij zich voornamelijk toe op oorlogsmonumenten.

Beeldhouwer en decorateur *Jacques of Jaak Coomans senior* (1862-1939), was leerling aan de academie van Antwerpen, volgde tekenles bij Eduard Dujardin en kreeg zijn vorming in het atelier van Joseph Geefs (1808-1885). Coomans had een grote zaak aan de Minderbroedersrui waar vooral kruiswegen, kerkmeubelen en heiligenbeelden werden geproduceerd. Vele kerken en kapellen rond Antwerpen werden voorzien van zijn werk. Veelal werden er van een bepaald prototype verschillende reeksen gemaakt. Naast de kruisweg van het devotiepark in Brasschaat-Rustoord, realiseerde hij bijna een identiek exemplaar voor de neogotische kapel van het Ursulinenklooster in Wuustwezel-Gooreind (Gowie & Cornelissens, 2008-2010, 5).

Of ook de preekstoel kan toegeschreven worden aan het atelier Janssens-Geysels is tot nu toe niet zeker en vergt verder onderzoek. Het is tevens niet uit te sluiten dat dit atelier en beeldhouwer-rotseerder Jacobin, beiden bedrijvig in het vervaardigen van Lourdesgrotten en rotsformaties, betrokken waren bij de heropbouw en afwerking van de Lourdesgrot. Gezien zowel Jacobin als Coomans beeldhouwersateliers leidden die hoofdzakelijk religieus werk produceerden zoals heiligenbeelden en kerkmeubilair, zouden ook de heiligenbeelden en het altaar van het devotiepark van hun hand kunnen zijn. Diepgaander onderzoek zou hierover uitsluitsel kunnen geven.

1.3. Beschrijving met inbegrip van de erfgoedelementen en erfgoedkenmerken

1.3.1. Inplanting en parkaanleg

Het devotiepark van Brasschaat-Rustoord is aangelegd op een langwerpige beplant perceel, gelegen tussen de Rustoordlei en Stuiversvelden, nabij en ten noordoosten van de parochiekerk. Het park is bereikbaar via een dreef die vertrekt vanaf de Rustoordlei, verder loopt langs het park en overgaat in een grindpad dat uitgaat op Stuiversvelden. De toegangsdreef bestaat voornamelijk uit esdoorns, verschillend van soort en ouderdom.

Bij de ingang van het park is de Lourdesgrot gelegen, vergezeld van een bronvijvertje, een openluchtpreekstoel en een pelgrimshut. In een halve kring achter de grot staan de zeven staties van de Zeven Weeënweg. Aan het begin van de Zeven Weeënweg bevindt zich de sokkel van een voormalig Sint-Jozefbeeld en het beeld van Sint-Anna met kind. De Zeven Weeënweg wordt afgesloten met het beeld van een piëta.

Aan het andere uiteinde van het perceel staat de Sint-Rochuskapel, gebouwd op een kunstmatige verhevenheid. Ongeveer ter hoogte van kruiswegstatie vier en vijf vertrekt een centraal middenpad als zichtas naar de kapel. Dit pad wordt gekruist door een slingerend pad waarlangs de Kruisweg is opgesteld. De kruiswegstaties aan de Z.W-zijde van het perceel zijn rechtstreeks met elkaar verbonden door een pad dat langs de perceelgrens loopt en ter hoogte van de kapel aansluit op het slingerend pad. De verzonken plek achter de grot, ongeveer tussen kruiswegstaties één en drie, en enkele stenen restanten, zijn mogelijk een referentie aan een vroegere vijverpartij met cementrustieke brug.

Het van nature licht golvend reliëf van het perceel bleef grotendeels behouden en werd met de aanleg en inrichting van het devotiepark zelfs versterkt. Zo is achter de meeste kruiswegstaties een verhoging in grond aangebracht als een soort van heuveltje waar de rotsformatie van de statie is tegen geplaatst. De beplanting bestaat uit een geheel van inheemse en exotische boomsoorten en heesters. Het padenstelsel is licht verdiept aangelegd, de paden zijn niet verhard, van aarde en vlak. Sporadisch is oppervlakkige wortelgroei bovenop de paden merkbaar.

1.3.2. Structuur/bouwtechniek

De openluchtpreekstoel, de schuilhut voor pelgrims, de Zeven Weeënweg en de Kruiswegstaties zijn constructies in cementrustiek, naargelang de aard en grootte van het bouwwerk verschillend in toegepaste bouwtechniek.

-De Lourdesgrot heeft een koepelvormige gecementeerde bakstenen kernstructuur, aan de voorzijde uitgewerkt als een rotsformatie van met cementmortel gehechte blokken natuur (maaskalksteen)- en kunststeen, aan de binnenzijde als een pseudo-rotsformatie in cementpleister. De koepelconstructie is bedekt met een grondlaag en een grondzeil en integreert aan de linkse zijde een apart bijlokaaltje, toegankelijk via de nisvormige ruimte.

-De rotsformaties van de Zeven Weeënweg en de Kruiswegstaties hebben een bakstenen kernstructuur waarrond een metalen wapening als een frame geplooid werd in de gewenste vorm. Een lichte netwapening met kleine vierkante mazen binnen dit frame dient als hechtlaag voor de cementpleister die hierop in verschillende lagen en op de gewenste dikte is aangebracht en waarvan de buitenste laag kunstig gemodelleerd werd als een imitatie van een rotspartij. De bakstenen kernstructuur is kleiner dan de rotspartij die daardoor hol is.

-In de constructies van de openluchtpreekstoel, de schuilhut voor pelgrims en de zitbankjes, bewaard bij de Zeven Weeënweg, tevens met een wapening, werden andere materialen (zoals cilindervormige stukken terracotta, baksteen,...) gebruikt als hechtingsmateriaal wat het aanbrengen van de specie op de gewenste dikte vergemakkelijkte. Met de cementpleister worden naast houtstructuren, gaande van takken, boomstammen tot beplankingen, ook steen (geblokte plint van schuilhut) en stro (binnenzijde dak schuilhut) vakkundig nagebootst.

- De Sint-Rochuskapel is een bakstenen gebouw, met een geïntegreerd deel in cementrustiek, vermoedelijk ook met een bakstenen kern: een deel van de plint werd uitgewerkt als een rotsformatie met een ingewerkt monumentaal reliëf van de veertiende kruiswegstatie.

1.3.3. Beschrijving

Lourdesgrot en bron

De grot (zie 1.3.2.) is een vrije imitatie van de "echte" Mariagrot in Lourdes. De als een rotsformatie uitgewerkte voorzijde heeft puntvormige uiteinden en een nis rechtsboven met een kunststenen Mariabeeld, gepolychromeerd in een wit gewaad met blauwe sjerp. In de grote nisvormige ruimte staat het buitenaltaar op een bordes en een ijzeren kaarsenstandaard. Op het witgeschilderd kunststenen altaar met een blad van granito op (een variante van) Korinthische zuiltjes staan zes houten kandelaars. In de koepelwand zijn talrijke ex-voto's verwerkt met opschriften van dank voor een bekomen gunst, genezing of behouden terugkomst van soldaten. De ruimte heeft een vloer van granito, is via een vernieuwde stalen deur verbonden met het bijlokaaltje waar het offerblok staat, en wordt afgesloten met een smeedijzeren hekken, met toegangspoort, van zwart geschilderde spijlen, bovenaan versierd met goud geschilderde lelie- en kruismotieven. Rechts van het hekken is in de rotswand een witmarmeren gedenkplaat verwerkt met als opschrift: "opgericht ten jare 1916/door den weled. heer/A.H. Van den Weyngaert/stichter der parochie/eerste pastoor eerw. H. Cornelis". Links van het hekken bevindt zich het ingebouwde offerblok, herkenbaar aan de buitenzijde door een marmeren gedenkplaat met als opschrift: "offerbok voor het onderhoud der grot". De gaten in de rotspartij onderaan het Mariabeeld alsook de met natuurstenen blokken afgezette opvangbekkens aan weerszijden vóór de grot, refereren aan een vroegere bron in de vorm van een druppelende waterval. Het in de rotsconstructie geïntegreerde bijlokaaltje heeft in de linkse zijgevel van de grot, een klein rondboogvenstertje met houten schrijnwerk en traliewerk. Het uitstekend roestig stalen profiel verwijst mogelijk naar een vroegere elektriciteitsaansluiting.

Het plastic grondzeil dat de koepelconstructie bedekt is gedeeltelijk bedekt met klimop. De grot is achteraan afgezet met draadwerk. Binnen de afsluiting groeien aan de voet van de koepel nog enkele bomen.

Bij de grot hoort de bron, een aan de voet van de grot gelegen vijvertje, afgezet met blokken natuursteen en in het midden voorzien van een bron in de vorm van een rotsblok waaruit water opborrelt. Op een grotere steen bevindt zich het gepolychromeerd kunststenen beeld van de knielende Bernadette.

Openluchtpreekstoel en schuilhut voor de pelgrims

De *openluchtpreekstoel* is een constructie van cementrustiek (zie 1.3.2.) en staat op een als rotspartij uitgewerkte sokkel van zowel natuur- als kunststenen blokken en baksteen. De sokkel is omringd door een cirkelvormig perkje, afgeboord met gekoppelde vierkante paaltjes in cementrustiek, uitgewerkt met een nervenstructuur. De preekstoel is toegankelijk via een trap van zes treden van blauwe hardsteen met een leuning van knoestige takken. De kuip, de achterwand en het klankbord bestaan uit gecementeerde (beraapte) platen afgeboord met eveneens knoestige takken/boomstammen. De kuip heeft een vloer van steengoedtegels en aan de achterwand hangt een eikenhouten kruis. Sporadisch zijn op de knoestige takken/boomstammetjes nog sporen van polychromie zichtbaar.

De *schuilhut voor de pelgrims* is een constructie van cementrustiek (zie 1.3.2.) bestaande uit knoestige boomstammen onder een lessenaarsdak met een kort luifeltje aan de voorzijde. Op de meest linkse boomstam bleef de deels leesbare signatuur "A. Janssens (...) M. Geysels uit Westmeerbeek" bewaard. De vormgeving en deels bewaarde polychromie refereren aan de schapenstal van de herderin Bernadette. De twee zijgeveltjes van de schuilhut zijn uitgewerkt als een beplankte wand op een geblokte plint, de achterzijde is beraapt. Voornamelijk aan de binnenzijde van de schuilhut is nog duidelijk polychromie aanwezig: de binnenwanden vormen een bruin-grijze beplanking in ruitvormig patroon op een rood-bruine geblokte plint, de okerkleurige onderzijde van het

dak met een lijnvormige textuur verwijst naar een met stro gestoken onderdak, de kleurgeving van de knoestige boomstammen verwijst naar berkenstammen.

De Zeven Weeënweg

De Zeven Weeënweg is opgebouwd uit constructies van cementrustiek (zie 1.3.2.) en telt zeven staties, telkens bestaande uit een kunststenen basreliëf, geplaatst in een rotsformatie. Bij elke statie hoort een laag zitbankje op knoestige boomstammetjes.

De basreliëfs zijn overschilderd in een lichtbruine tint en dragen onderaan een inscriptie met het nummer en de titel van de afgebeelde scene. Bij de meeste basreliëfs geeft een tweede plaatje onderaan de naam van de schenker weer. De reliëfs zijn beschermd door een vastgeschroefde plaat van plexiglas. De staties zes en zeven hebben in de rotspartij een inscriptie met initialen, gecombineerd met een datum in de jaren 1960, wat verwijst naar de grondige restauratie door de firma Tondeleir (Mortsel-Oude God). Sommige zitbankjes vertonen sporen van een donkerbruine verflaag.

Aan het begin en het einde van de Zeven Weeënweg staan respectievelijk het polychroom geschilderd kunststenen beeld van Sint-Anna met lezend kind en een dito Piëta, beide op een als rotsformatie uitgewerkte sokkel van kunst- en/of natuursteen. Naast Sint-Anna staat nog een gelijkaardig opgebouwde sokkel van het -inmiddels verdwenen- beeld van Sint-Jozef, zie het losgekomen houten paneeltje met inscriptie "Sint Jozef a.u.b. help ons". Staties drie en vier werden in 1987 gereconstrueerd. Uit bewaarde prentkaarten blijkt tevens dat de vijfde statie thans een andere rotsformatie heeft dan de oorspronkelijke.

Statie 1. De besnijdenis van Christus.

Schenker: "Tot aandenken van mijne dierbare ouders F. (of E.?) D."

Statie 2. De vlucht naar Egypte.

Schenker: "Ter nagedachtenis mijner familieleden Jufw. H. Lindekens".

Statie 3. Het verliezen van Christus. (oorspronkelijke titel: het verlies van het kind Jezus)

Schenker: wordt niet vermeld op de statie. Volgens bronnen Mevrouw Herbosch.

Statie 4. Maria ontmoet Jezus op de kruisweg. (oorspronkelijke titel: de kruisdraging)

Schenker: wordt niet vermeld op de statie. Volgens bronnen de heer Wéry.

De zitplaat van het zitbankje ontbreekt.

Statie 5. De dood van Christus (oorspronkelijke titel: de kruisiging).

Schenker: "Gift van Mr. Fr. Van Riel en zijne echtgenote I. Bogaerts".

Statie 6. Het afdoen van het kruis.

Schenker: "Gift van A. Van den Weyngaert".

Inscriptie met initialen van de firma Tondeleir.

Statie 7. De begrafenis van Christus.

Schenker: "Tot aandenken onzer dierbare ouders E.L.I.U.D" (Eerwaarde Louis Isidore Uit Dankbaarheid).

Inscriptie met initialen van de firma Tondeleir.

(Gowie & Cornelissens, 2011,116-119)

De Kruisweg

De veertien staties van de Kruisweg zijn constructies van cementrustiek en zijn op dezelfde manier geconcipieerd als de Zeven Weeënweg: uitgezonderd statie veertien die geïntegreerd is in de opengewerkte plint van de Sint-Rochuskapel, bestaat elke statie uit een kunststenen basreliëf geplaatst in een rotsformatie, meestal geplaatst tegen een kunstmatig heuveltje. Oorspronkelijk waren de kruiswegstaties tevens voorzien van een laag zitbankje op knoestige boomstammetjes. Enkel statie veertien behield zijn zitbankje. De reliëfs zijn overschilderd in een felle polychromie en dragen onderaan op een apart plaatje het nummer en de titel van de afgebeelde scene en de naam van de schenker. Een aantal staties dragen de signatuur van beeldhouwer Jacques Coomans in verschillende varianten. De reliëfs zijn beschermd door een vastgeschroefde plaat van plexiglas. Zeven staties hebben in de rotspartij een inscriptie met initialen, gecombineerd

met een datum in de jaren 1960, wat verwijst naar de grondige restauratie door de firma Tondeleir (Mortsel-Oude God). Statie vijf werd tijdens de oorlog vernield en nadien gereconstrueerd.

Statie 1. De veroordeling.

Schenker: "Opgericht door den E.H. Cornelis pastoor en inwoners van het Rustoord".
Rechts onder gesigneerd met "Jaak Coomans en zoon".

Statie 2. De kruisopneming.

Schenker: "Ter nagedachtenis mijner dierbare ouders A. Van den Weyngaert".

Statie 3. De eerste val.

Schenker: "Tot weerziens mijner drij broeders Mevr. A. Van den Weyngaert 1917".

Statie 4. De ontmoeting.

Schenker: "Gift van Mr. A. V D Weyngaert".

Rechts onder gesigneerd met "Jaak Coomans Antw".

Op de rotsformatie inscriptie met initialen van de firma Tondeleir.

Bevuild met graffiti.

Statie 5. Simon van Cyrene helpt Jezus het kruis dragen.

Schenker: wordt niet vermeld, het huidige basreliëf vervangt het oorspronkelijke.

Op de rotsformatie inscriptie met initialen van de firma Tondeleir.

Statie 6. Veronika droogt de tranen van Jezus af.

Schenker: wordt niet vermeld, volgens bronnen Constanca Maria Theresia Peeters, de letters van het plaatje zijn deels vernieuwd.

Op de rotsformatie inscriptie met initialen van de firma Tondeleir en jaartal 1966.

Statie 7. Tweede val.

Schenker: "God bescherm ons huisgezin. Gift Mr. V V D Zande"

Links onder gesigneerd met "Jacq. Coomans".

Op de rotsformatie inscriptie met initialen van de firma Tondeleir en jaartal 1966.

Statie 8. De weenende vrouwen.

Schenker: "Gift van Juf. J. Van Hoof".

Op de rotsformatie inscriptie met initialen van de firma Tondeleir en jaartal 1966.

Statie 9. Derde val.

Schenker: "Tot gedachtenis van Mr & Me J Vergauwen".

Op de rotsformatie inscriptie met initialen van de firma Tondeleir en jaartal 1967.

Statie 10. De ontkleeding.

Schenker: "Om Uwen zegen Fie Cammaert-Vergauwen".

Rechts onder gesigneerd met "1918 Jacq. Coomans".

Statie 11. De kruisiging.

Schenker: "Gift van Mr. Groffen".

Rechts onder gesigneerd met "Jaak Coomans Antw".

Statie 12. De kruisdood.

Schenker: "Gift H. Clerbaut-De Baeck".

Op de rotsformatie inscriptie met initialen van de firma Tondeleir.

Statie 13. De kruisafneming.

Schenker: "Gift Mr. Mertens-Van Meir".

Links onder gesigneerd met "J. Coomans".

Statie 14. De Begrafenis, zie de beschrijving van de Sint-Rochuskapel.
Schenker: "Gift van Mr. A. Van den Weyngaert", zie de gedenkplaat op de gevel.
(Gowie & Cornelissens, 2011,119-122).

De Sint-Rochuskapel

De Sint-Rochuskapel is een eenvoudig rechthoekig bakstenen gebouwtje in neogotische stijl met een driezijdige sluiting onder een afgewolfd natuurleien zadeldak met smeedijzeren kruis. De als een puntgevel uitgewerkte voorgevel heeft een spitsbogige inkom met ontlastingsboog en een oculus in de top en is vermeerderd met steunberen, schouderstukken en een aandak met een achthoekig topstukje (van een verdwenen fioel/kruisbloem). Kunststeen is verwerkt in de plint, de deksteen van de steunberen, de kraagstenen, het aandak en de deuromlijsting. De inkom is een beglaasde en getraliede dubbele paneeldeur met spitsboogvormig bovenlicht, gevat in een omlijsting met een met driepasbogen uitgewerkt bovenlicht en een tussendorpel op pilasters, voorzien van de inscriptie: "Sancte Roche Ora pro Nobis". Het later aangebrachte structuurglas in het bovenlicht en de oculus is deels stuk. De gevels zijn afgeboord met een houten goot en hebben spitsboogvenstertjes, voorzien van een ontlastingsboog en een afgeschuinde lekdrempel van blauwe hardsteen. De vensters met houten schrijnwerk zijn ingevuld met plexiglas en afgeplakt met een witte folie. De kapel staat op een kunstmatige verhevenheid die ter hoogte van de noordzijde en oosthoek is opengewerkt als een rotsformatie van cementrustiek waarin de veertiende statie verwerkt is, zie de gevelsteen met inscriptie: "De Begrafenis/gift van Mr. A. Van den Weyngaert". Het overkragende deel van de kapel waaronder het reliëf van de statie is ingewerkt, wordt ondersteund door een kolom. In tegenstelling tot de andere staties, beschikt deze statie nog over een cementrustieke zitbank. Het niveauverschil tussen de voorgevel van de kapel en de kruiswegstatie bezijden wordt opgevangen door treden van onregelmatige blokken natuursteen. Onder de kapel bevindt zich tevens een kleine kelderruimte waarvan de getraliede muuropening tevens gevat is in de rotsformatie van de kruiswegstatie. Deze ruimte heeft bakstenen muren en een vlak betonnen plafond, versterkt door middel van stalen profielen.

Interieur. Bepleisterde en beschilderde muren waarvan de verflaag afbladdert. Een vloer van zwart-witte steengoedtegels in ruitvormig patroon.

De bepanting wordt tot op vandaag grotendeels gekenmerkt door een geheel van inheemse en exotische boomsoorten en heesters waaronder voornamelijk de dennen en de rododendrons beeldbepalend zijn voor het geheel. De dennen (*pinus sylvestris*) die over het hele perceel voorkomen, herinneren nog aan de oorspronkelijke bepanting van de regio, zie de voormalige zogenaamde "Brusselsche Bosschen" (zie 1.2.). Naast inlandse eik en enkele esdoornsoorten komen er sporadisch ook exotische boomsoorten (Amerikaanse eik, robinia) voor zoals gebruikelijk was in de aanplantingen van devotie- of Mariaparken. Vóór de Mariagrot staan enkele esdoorns (gewone esdoorn of de *acer pseudoplatanus*), waarvan één opvallend ouder is dan de andere en vermoedelijk behoort tot de oorspronkelijke aanplantingen. In de achterste zone van de Kruisweg bevinden zich meerdere esdoorns, van verschillende soorten (de Noorse esdoorn of de *acer platanoïdes* en de gewone esdoorn). Nabij en achter de Sint-Rochuskapel komen robinia's (*robinia pseudoacacia*) voor. Achter de Zeven Weeënweg van Maria staat *taxus* (*taxus baccata*), vermoedelijk oorspronkelijk bedoeld als een haag voor de Zeven Weeënweg en als een scherm om de achterliggende bebouwing aan het oog te onttrekken. Deze planten zijn thans meer uitgegroeid dan aanvankelijk bedoeld en daardoor verdund. Het devotiepark en voornamelijk de zone van de Kruisweg wordt gekenmerkt door een besloten sfeer, bewust gecreëerd door de aanplant van voornamelijk rododendron tussen de dennen. Verder zijn er zaailingen van de voornoemde boomsoorten aanwezig die opgeschoten zijn tussen de overige bepantingen.

1.4. Fysieke toestand van het onroerend goed

De fysieke toestand van het onroerend goed waarvoor dit beschermingsdossier wordt opgemaakt is vastgesteld tijdens meerdere plaatsbezoeken in juni en augustus 2016. De fysieke toestand is op dat moment fotografisch gedocumenteerd. Deze registratie is als bijlage bij het ministerieel besluit gevoegd en geeft een beeld van de toestand van het onroerend goed op het moment van de bescherming. Voor de fysieke toestand van de bouwkundige elementen in het devotiepark wordt verwezen naar het inspectierapport van Monumentenwacht Vlaanderen die de constructies inspecteerde op 23 en 25 april 2013.

- In het algemeen is het devotiepark gaaf en herkenbaar en oogt het vrij goed onderhouden.
- Behoudens verborgen gebreken bevinden de meeste constructies zich in een matige bouwfysische toestand.
- Bepaalde natuurstenen blokken van de grot lijken te lijden onder inscheurende voegen, met vochtinfiltratie en begroeiing van onkruid tot gevolg. Waar de binnenzijde van de grot aansluit op de voorgevel vertonen sommige rotsblokken zoutuitbloeiingen.
- De dakbedekking van de grot en het bijlokaal is moeilijk zichtbaar. De koepelvormige constructie van de grot is afgedekt met een plastic grondzeil waaronder zich een grondlaag bevindt. Voor zover zichtbaar groeien naast en door het grondzeil planten en onkruid wat zich voortzet in de voorgevel van de grot. Het bijlokaal van de grot zou bedekt zijn met roofing die gedeeltelijk in slechte staat is. Achteraan en bezijden de grot, aan de voet van de constructie, groeien bomen. De wortels van deze begroeiing vormen een risico op schade aan de dakconstructie en -dichting.
- De meeste constructies/elementen van cementrustiek zoals o.m. de openluchtplekstoel, de schuilhut voor de pelgrims en de Zeven Weeënweg vertonen gevolgschade van een roestende wapening (betonrot): op bepaalde plaatsen scheurt de cementdekking en/of brokkelt ze af waardoor de bakstenen kernstructuur en/of de wapening (metalen frame) vrij komen te liggen. Gepaste herstelmaatregelen zijn hier dringend.
- De cementrustieke bankjes van de Kruisweg zijn verwijderd en het cementrustieke zitbankje van statie 4 van de Zeven Weeënweg is zwaar beschadigd (de zitplaat ontbreekt)
- Het beschermend plexiglas van de Zeven Weeënweg en de Kruisweg is met moeren en bouten vastgeschroefd, veelal in de bas-reliëfs zelf, wat visueel stoort en bovendien zwakke plekken creëert voor waterinsijpeling en corrosie.
- Het basreliëf van statie 14 vertoont een verticale scheur.
- Bepaalde rotsformaties van de Zeven Weeënweg kleuren groen door mosvorming.
- De niet-originele beglazing van de voorgevel van de kapel (bovenlicht inkom en oculus) is storend en stuk. De verflaag op de bepleistering van het interieur bladdert af. Eén goot van de kapel is onderaan stuk.
- Bij de kunststenen beelden van Sint-Anna en de Piëta aan het begin en einde van de Zeven Weeënweg bladderen de polychromie alsook de onderliggende verflagen af. Bij het Piëtabeeld ontbreken onderdelen.
- De beplanting van het park wordt in zijn geheel gekenmerkt door achterstallig beheer. Tussen de beplantingen zijn veel zaailingen opgeschoten. De rododendrons hebben een verhullende functie maar hangen momenteel te veel over de paden zodat deze niet voldoende begaanbaar meer zijn en de zichtas naar de kapel te dicht begroeid is. Sommige beplantingen zoals de taxushaag achter de Zeven Weeënweg zijn groter en dun uitgegroeid dan oorspronkelijk bedoeld en vormen daardoor geen dichte haag meer.
- Het parkje heeft te lijden onder vandalisme: op kruiswegstaties 4, 14 en in de schuilhut voor de pelgrims werd graffiti aangebracht. De beglazing van de muuropeningen in de voorgevel van de kapel is stuk.

2. EVALUEREND GEDEELTE

2.1. Thematisch-typologische situering

2.1.1. Lourdesgrotten en bedevaartsparken

Het devotiepark van Brasschaat-Rustoord, ontstaan en uitgebouwd in de periode 1916-1921 past in de traditie van de religieuze parken die sinds de late 19de eeuw tot in de jaren 1960 in het kader van het katholiek "trionfalisme" in grote getale werden opgericht in België en Nederland (Meulenkamp, 1998, 7). Op het einde van de 19de eeuw bloeide er een speciale devotie op rond de figuur van Maria, als gevolg van de instelling van het dogma van de Onbevleete Ontvangenis in 1854 en de verschijningen van Maria in Lourdes. Volgens de christelijke geloofstraditie zou de maagd Maria van 11 februari tot 16 juli 1858 achttien keren verschenen zijn aan de jonge Bernadette Soubirous (1844-1879) in de grot Massabielle aan de Gave in het Franse Lourdes. Hierbij bevestigde Maria telkens dat ze 'onbevleete ontvangen' was en vroeg ze om op de rots een kerk te bouwen. In Lourdes werd een kerk gebouwd en de eerste officiële bedevaart vond plaats in 1872 (Meulenkamp, 1998, 46). Lourdes groeide uit tot een van de beroemdste bedevaartplaatsen ter wereld. Nadat de paus in 1875 een replica van de Lourdesgrot had laten bouwen in de tuin van het Vaticaan, verzezen er exemplaren over de hele wereld. In verschillende tijdsgolven ontstonden er massaal veel Lourdesgrotten, vooreerst in het laatste kwart van de 19de eeuw toen de verschijningen van Maria aan Bernadette bekendheid kregen en de eerste bedevaarten naar Lourdes werden georganiseerd, met een herleving in de naweeën van de Eerste Wereldoorlog, ten tijde van de zalig- en heiligverklaring van Bernadette in respectievelijk 1925 en 1933, en van de Tweede Wereldoorlog.

Men kan twee types van grotten onderscheiden. De "vera effigies" die de grot in Lourdes naar schaal en plasticiteit zo getrouw mogelijk trachtten na te bootsen en de meer "vrije kopieën", eerder fantasierijke interpretaties (Meulenkamp, 1998, 47) van het origineel.

Los van de grootte en al dan niet getrouwe weergave, beantwoordde elke Lourdesgrot aan een traditioneel concept: in de rotswand bovenaan rechts, staat in een spleet of nis, het beeld van Onze-Lieve-Vrouw, voorgesteld op de wijze zoals zij volgens de iconografie zou verschenen zijn aan Bernadette. Aan de voet van de grot, meestal aan de linkse zijde, staat het beeld van Bernadette, voorgesteld als een knielende non of herderin bij de bron. Onderaan de grot is een grote nis die dienst doet als altaaruimte, ingericht met een buitenaltaar en kaarsenstandaards zodat daar missen kunnen opgedragen worden. In deze ruimte zijn vaak talrijke ex-voto's opgehangen, paternosters of andere objecten om de genade van Maria af te smeken of als dankbetuiging voor verkregen gunsten. Soms bevindt zich nog een preekstoel aan de buitenzijde van de grot zodat een grotere menigte kon toegesproken worden (Meulenkamp, 1998, 47). Een meerwaarde was een in de grot verwerkt stuk steen uit de authentieke grot van Lourdes.

Aanvankelijk gebouwd op privé-initiatief door onder meer kloosterorden, religieuze instellingen, kapitaalkrachtige burgers of pastoors, groeiden, naar aanleiding van verschijningen en wonderen, tal van Lourdesgrotten uit tot bedevaartplaatsen. Hierbij werd de grot in de loop der jaren verder uitgebouwd met diverse kapellenreeksen, kruiswegen en of beeldengroepen.

De term bedevaartpark/devotiepark is in oktober 2016 nog niet toegekend als thesaurusterm in de Inventaris van het Onroerend Erfgoed (<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/zoeken>) en kan bijgevolg niet als zoekterm binnen de erfgoedinventarissen worden gebruikt. Op basis van de criterionota Mariagrotten (2014) en op basis van parate terreinkennis kunnen wel minimaal een zestiental relictten worden opgelijst. Enkele daarvan zijn wel als relict of als geheel opgenomen, ofwel in de inventaris van het bouwkundig erfgoed ofwel in de inventaris historische tuinen en parken ofwel binnen de inventaris landschappelijk erfgoed. Geregistreerde en deels bekende voorbeelden waarin een parkaanleg met publieke ontsluiting aanwezig is, zijn deze van het park rond de Basiliek van Oostakker (ID:

301349), het parkplantsoen rond de Basiliek van Scherpenheuvel (ID: 134523), het Mariapark bij de Abdij van Averbode (ID: 134519), het park bij de Mariagrot van Maldegem-Kleit (ID: 50571), het bedevaartsoord Onze-Lieve-Vrouw van Zeven Weeën in Berlare (ID: 84710), het bedevaartsoord Klein Scherpenheuvel in Wiekevorst (ID: 3286), het Mariapark bij Lommel-werkplaatsen (ID: 85715), het Mariapark Genadedal bij Hoogstraten-Meersel-Dreef (ID: 46667) en het Arnolduspark in Tiegem (ID: 81694, 81669) dat geen Lourdesgrot bevat, maar een bedevaartskapel. Een zestal voorbeelden hiervan genieten een beschermd statuut. Het Arnolduspark in Tiegem is eveneens ingeschreven op de beschermingskalender voor 2016. Een uniek gegeven voor het park in Tiegem en Brasschaat

Naast deze telt Vlaanderen nog Mariale complexen, veelal van een kleinere omvang en/of niet publiek ontsloten, alsook een groot aantal grotten, zowel alleenstaande exemplaren als exemplaren die deel uitmaken van een groter geheel zoals onder meer een klooster- of pastoretuin, een kasteeldomein, een kapel of kerk, een kerkhof en interieurs. Een aantal hiervan zijn beschermd (zoals de grot die deel uitmaakt van het indrukwekkend domein van het klooster- en scholencomplex van de Zusters Ursulinen in Onze-Lieve-Vrouw-Waver, ID: 86231), andere voorbeelden komen nog in aanmerking voor verder onderzoek en evaluatie.

2.1.2. Cementrustiek

Bij een bredere beschouwing over de techniek van het "rotseren" of "rocailleren" kan men stellen dat deze techniek als een soort van 'trompe l'oeil'-kunst aanwezig is vanaf de antieke tuinkunststijlen, een nieuwe bloeiperiode kent in het Italië van de renaissance en zich doorzet in Europa tot in de laatromantische periode, waartoe ook de pittoreske stijl wordt gerekend (Meulenkamp, 2006, 37-46).

Toch mag de 19de eeuwse uitvinding van het kunstbeton ("béton rustique"), waarbij op een ijzeren frame aangestroken cementmortel wordt toegepast om natuurlijke objecten en materialen in rustieke bouwwerken na te bootsen, beschouwd worden als een nieuw startpunt dat het beroep van de "rocailleur" fundamenteel zou veranderen. Dit was mogelijk geworden dankzij de uitvinding van het zogenaamde Portlandcement en de technologie van het gewapend beton. Het Portlandcement, waarvoor aan de Brit Joseph Aspdin (1788-1855) in 1824 een patent werd verleend, bood de mogelijkheid van rotsmassa's te creëren, zonder reeds gevormde natuurstenen rotsblokken te moeten samenvoegen (Lombaers, 2004, 3-5). De Franse uitvinder Josef Monier (1823-1906) werd vanaf 1867 patenthouder van het zogenaamde Systeem Monier, waarbij dunne lagen cementmortel op een kunstig gemodelleerde wapening worden aangebracht. Hij wordt dan ook beschouwd als de grondlegger van de cementrustiek.

De toepassing van cementrustiek binnen parken en tuinen maakt vooral opgang in de tweede helft van de 19de eeuw. Vanuit Noord-Italië kwamen de rotseerders in de negentiende eeuw naar Frankrijk (regio Marseille en Rijsel) waar zij ateliers voor cementrustiek stichtten. Deze vonden navolging in België en Nederland vanaf ongeveer 1880. In België werd het kunstbeton geïntroduceerd in 1880 toen de gebroeders Picha uit Gent het patent van Monier kochten. In de late 19de eeuw groeide er een waardering voor substituuatmaterialen, die niet als minderwaardig beschouwd werden, maar juist als erg modern. Aan het begin van de twintigste eeuw doet de voorkeur voor versieringen met nabootsing van natuurelementen het aantal ambachtelijke rocailleurs toenemen. Tot diep in de 20ste eeuw werd de techniek gepropageerd in o.m. private tuinen en publieke parken.

Gekende (familie)bedrijven die zich eind 19de eeuw en in de eerste decennia van de 20ste eeuw in opeenvolgende generaties specialiseerden in het ambacht van de cementrustiek waren o.m. de gebroeders Picha uit Gent, de firma's Blaton-Aubert en Dumilieu uit Brussel, de firma Tondeleir uit Mortsel en de firma Janssens uit Westmeerbeek.

2.2. Evaluatie van de erfgoedwaarden

Historische waarde

Het ontstaan van het devotiepark van Brasschaat-Rustoord kadert in de ontwikkeling en uitbouw van de wijk Rustoord in het eerste kwart van de 20ste eeuw en toont aan dat de tendens van talloze nieuw opgerichte devotieparken sinds het katholieke "réveil" van de 19de eeuw zich in die periode nog voortzette.

De wijk Rustoord ontstond als een speculatieve operatie van de verzekeringsmaatschappij "Antverpia": onder impuls van zaakvoerder Antoon Van den Weyngaert (1854-1925) werd geïnvesteerd in de ontwikkeling van gronden buiten en ten noorden van Antwerpen, bestemd voor de stedelijke bourgeoisie die vanaf het einde van de 19de eeuw de drukke handelsmetropool ontvluchtte op zoek naar rust in een groene, landelijke woonomgeving. Van den Weyngaert beperkte zich hierbij niet enkel tot het uitbouwen van een woonbuurt, maar ambieerde tevens het creëren van een woongemeenschap met een eigen identiteit. Het startpunt voor de ontwikkeling van de wijk Rustoord was de bouw van het rustoord-sanatorium "Salve" in 1910 waarrond zich een centrum ontwikkelde. In 1916-1921 werd de wijk vervolledigd met de aanleg van een devotiepark, begonnen met de aankoop en heropbouw van een uit Stabroek gerecupereerde Lourdesgrot en Sint-Rochuskapel en tot ca. 1921 gestadig uitgebouwd tot een bescheiden, maar volwaardig devotiepark, verrijkt met een Zeven Weënweg, een Kruisweg en enkele beelden. Als welvarend zakenman en lokaal politicus trad Van den Weyngaert hierbij op als promotor en mecenas en werd hierbij gesteund door een aantal clerici en door aan Antverpia gelieerde of lokale burgers.

Architecturale waarde

Het devotiepark van Brasschaat-Rustoord is een bescheiden, maar representatief voorbeeld van een begin 20ste-eeuws devotiepark met publieke ontsluiting zoals deze werden gebouwd in België en Nederland vanaf het einde van de 19de eeuw. Het park vormt een waardevol onderdeel van de wijk Rustoord, aanvankelijk geconcipeerd als een ensemble bestaande uit een rusthuis-sanatorium, een parochiekerk met pastorie, een hotel-restaurant en een aantal woningen, gesticht en ontwikkeld door grootgrondbezitter en zakenman Antoon Van den Weyngaert (1854-1925) in samenwerking met zijn "huisarchitect" Floris Verbraeken (1860-1940).

De aankoop en heropbouw in 1916 van een uit Stabroek gerecupereerde Lourdesgrot en neogotische Sint-Rochuskapel op een perceel ten noorden van de parochiekerk betekende de aanzet tot de geleidelijke uitbouw van een devotiepark, dat tot op vandaag opvalt door zijn ensemblewaarde en gaafheid.

Hoewel geen (tuin)architect bekend, getuigt de aanleg van het devotiepark op een vrij smal rechthoekig perceel van een doordacht planmatig opzet. Typisch voor dergelijke devotieparken is dat het padentracé, de inplanting van de bouwkundige constructies of elementen en het aangeplant geheel, inherent deel uitmaken van een totaalconcept gericht op het uitbeelden van een religieus programma in een intieme "ruimte" met besloten karakter en sporadisch verrassingseffecten. De Lourdesgrot aan het begin van het devotiepark en de op een kunstmatige heuvel gelegen kapel aan het andere uiteinde vormen het begin- en eindpunt van een religieuze tocht die de pelgrim aflegt via een uitgekiend padentracé. Het aangeplant geheel bestaat uit een combinatie van inheemse en exotische boomsoorten en heesters waarbij voornamelijk de dennen (*pinus sylvestris*) en de rododendrons het beeld en karakter van het park bepalen.

Nabij de ingang bevindt zich het "devotieel centrum" met Lourdesgrot, schuilhut voor de pelgrims en een openluchtpreekstoel. In een halve kring achter de grot staat de Zeven Weënweg opgesteld met enkele beelden. Vervolgens zet een slingerend pad voort langs de Kruisweg zodat, wie deze in de juiste volgorde bidt, een zigzagparcours

afligt tot aan de kapel met de laatste kruiswegstatie. Opmerkelijk in de aanleg is dat vanaf statie vier hierbij telkens een middenpad gekruist wordt dat een zichtas vormt naar de verder gelegen kapel, eindpunt van de Kruisweg. De meeste kruiswegstaties zijn tegen of op een heuveltje geplaatst. Zo is statie twaalf met de Kruisdood (op de berg Golgotha) bewust op het hoogste punt ingeplant, achter de kapel. Via statie dertien daalt het pad dan af naar de laatste statie van de graflegging, als een soort van "grafkapel" geïntegreerd in het volume van de kapel.

De Lourdesgrot is representatief voor de talloze meer "vrije kopieën" van de echte Lourdesgrot in Frankrijk waarbij het veeleer ging om het idee dan de exacte weergave. De grot beantwoordt aan het traditionele concept van een Lourdesgrot: een koepelvormige constructie met een rotsformatie als voorgevel, een nis rechtsboven met Mariabeeld, een grote uitgespaarde ruimte met een buitenaltaar, een kaarsenstandaard, ingemetselde ex-voto's van de bedevaarders en gelovigen en een ingebouwd offerblok, afgesloten met smeedijzeren hekwerk, en aan de voet van de grot een bronvijvertje met het beeld van de knielende Bernadette.

Ondanks een aantal heropgebouwde exemplaren in een andere vormgeving dan de oorspronkelijke, zijn de zeven weeënweg- en de veertien kruiswegstaties architecturaal op dezelfde manier geconcipeerd wat de ensemblewaarde van het geheel versterkt: geschilderde kunststenen basreliëfs naar ontwerp van Louis Jacobin (1884-1943) en Jaak Coomans senior (1862-1939) werden verwerkt in een rotsformatie als "kader" naar ontwerp van Louis Jacobin, oorspronkelijk elk voorzien van een bijhorend zitbankje en bij de Zeven Weeënweg vergezeld van beelden.

Het devotiepark straalt tevens een architecturale ensemblewaarde uit als een geheel van diverse cementrustieke constructies in een religieuze context waaronder de meeste toe te schrijven zijn aan de beeldhouwer-rotseerder Louis Jacobin of het rotseerdersatelier Alfons Janssens (1880-1950) - Michel Geysels (1889-1977). Binnen de complexe bedrijfsgeschiedenis van de bekende rotseerdersdynastie Janssens uit Westmeerbeek resulteerde de vruchtbare en tijdelijke samenwerking tussen A. Janssens en M. Geysels tijdens de jaren 1920 tot 1933 in talrijke kwaliteitsvolle realisaties in de Antwerpse Kempen. Een typologisch uniek gegeven binnen de cementrustiek in Vlaanderen is de manier waarop de gerecupereerde neogotische kapel hier geïntegreerd werd binnen de nieuwe context van het devotiepark. Op een visuele zichtas met de Lourdesgrot kreeg de bakstenen kapel zijn plaats op een heuvel waardoor de onderbouw kon opengewerkt worden tot een cementrustieke rotsformatie die als kader dient voor het monumentale ingewerkte reliëf van de veertiende kruiswegstatie. Binnen het brede gamma aan constructies in bedevaarts- en devotieparken is het voorkomen van een openluchtpreekstoel eerder zeldzaam. Een fantasierijk exemplaar in de vorm van een holle boomstam bevindt zich in het Arnolduspark in Tiegem. Eertijds bevond er zich ook één bij de grot van de Onze-Lieve-Vrouw van Lourdes basiliek in Gent-Oostakker (inmiddels verdwenen).

Volkskundige waarde

Het devotiepark van Brasschaat-Rustoord, ontstaan en uitgebouwd in de periode 1916 - 1921 past in de traditie van de religieuze parken die sinds de late 19de eeuw in kader van het katholieke "trionfalisme" in grote getale werden opgericht in België en Nederland. Het is een materiële getuige van de intense mariale volksdevotie die op het einde van de 19de eeuw opbloede als gevolg van de instelling van het dogma van de Onbevleete Ontvangenis in 1854 en de legende van de talrijke verschijningen van Maria aan Bernadette in de grot van Lourdes, en een opflakking kende in de naweën van WO I, ten tijde van de zalig- en heiligverklaring van Bernadette in respectievelijk 1925 en 1933, en na WO II.

Aanvankelijk gestart als een privé-initiatief met een Lourdesgrot en kapel groeide de site dankzij weldoeners uit tot een volwaardig devotiepark met de uitbeelding van een uitgebreid en samenhangend religieus programma. Het devotioneel "centrum" van de site met de Lourdesgrot met Maria, het voorliggend bronvijvertje met de H. Bernadette, de openluchtpreekstoel en de schuilhut voor pelgrims, opgevat als de schapenstal van de

herderin Bernadette, brengt de legende van de verschijning van Maria aan Bernadette in beeld. De Zeven Weeënweg weerspiegelt de zeven Smarten van Maria, de Kruisweg vertelt in veertien staties het lijdensverhaal van Christus en de enkele beelden hebben een betekenis binnen de Mariale thematiek zoals de heilige Anna, moeder van Maria, en een Piëta. De algemene aanleg van de site versterkt de beleving van voormelde geloofsthema's in een intieme sfeer. Eigentijdse prentkaarten, devotieprentjes en affiches waarop het park "gepromoot" werd en de nog aanwezige ex-voto's getuigen van een decennialange bekendheid als bedevaartsoord waar processies uit diverse contreien naartoe kwamen. Tot op vandaag getuigen de jaarlijkse Mariabedevaarten in mei, de brandende kaarsen en offergaven van gelovigen of bezoekers nog van een levendige volksdevotie.

Artistieke waarde

De kwalitatieve uitvoering van de bouwtechniek en de detaillering in vormgeving en modellering waarbij diverse materialen kunstig nagebootst worden, getuigen van een ambachtelijk vakmanschap door gespecialiseerde ateliers zoals onder meer A. Janssens en M. Geysels (Westmeerbeek) en Louis Jacobin (Antwerpen), en verlenen aan het merendeel van de cementrustieke creaties een artistieke meerwaarde.

De basreliëfs van de Zeven Weeënweg en de Kruisweg zijn representatief voor het werk van de beeldhouwersateliers uit het einde van de 19de en het begin van de 20ste eeuw. De ateliers van Louis Jacobin en Jacques Coomans senior waren productieve "bedrijven", bekend om hun degelijk seriewerk in gipsen of kunststenen devotiesculpturen zoals heiligenbeelden, kruiswegen en kerkmeubilair waarmee ze talrijke kerken en kapellen in en rond Antwerpen verrijkten. Tot nog toe zijn niet veel "openlucht" kruiswegen of smartwegen van hen bekend. Veelal werd er een prototype ontworpen waarvan een aantal reeksen geproduceerd werden. Zo vormen de Kruisweg van Brasschaat-Rustoord en die van kapel in het voormalige Ursulinenklooster (thans zorgcampus Amandina) in Wuustwezel-Gooreind quasi identieke exemplaren. Door de recente polychrome overschildering heeft de Kruisweg van Brasschaat-Rustoord echter aan authenticiteit en detaillering ingeboet.

Technische waarde

De cementrustieke constructies in het devotiepark van Brasschaat-Rustoord waartoe gespecialiseerde ateliers zoals dat van Louis Jacobin (Antwerpen) en het atelier A. Janssens en M. Geysels (Westmeerbeek) hebben bijgedragen, behoren tot de betere voorbeelden van deze vroege betontechniek in Vlaanderen, ook kunstbeton ("béton rustique") genaamd, hier gekenmerkt door een diversiteit in toegepaste technieken en een kwalitatief hoogstaande gedetailleerde uitvoering. De Lourdesgrot heeft een koepelvormige gecementeerde bakstenen kernstructuur, aan de voorzijde uitgewerkt als een rotsformatie van met cementmortel gehechte blokken natuur- en kunststeen, aan de binnenzijde als een pseudo-rotsformatie in cementpleister. Bij de Zeven Weeën- en Kruisweg werd rond een bakstenen kernstructuur een metalen frame met een lichte netwapening en hierop aangestroken cementpleister kunstig gemodelleerd tot een natuurgetrouwe rotsformatie met een bijhorend zitbankje in knoestig hout. In de openluchtpreekstoel en vermoedelijk ook in de schuilhut voor de pelgrims werden rond de wapening nog andere materialen gebruikt als opvul- en hechtingsmateriaal wat het aanbrengen van de specie op de gewenste dikte vergemakkelijkte. De openluchtpreekstoel en schuilhut vallen op door de detaillering in de afwerking en/of de sporen van polychromie waarbij naast varianten van houtstructuren (knoestige boomstammen, takken, beplankingen), ook stro en steen natuurgetrouw geïmiteerd worden.

2.3. Motivering van het type bescherming

Het devotiepark met inbegrip van de parkaanleg, de Lourdesgrot met bron, de openluchtpreekstoel, de pelgrimshut, de Zeven Weeënweg, de Kruisweg en de Sint-Rochuskapel, wordt in zijn geheel beschermd als monument. Het Onroerendergoeddecreet definieert een monument als volgt: "een onroerend goed, werk van de mens of van de natuur of van beide samen, met inbegrip van de cultuurgooderen die er integrerend deel van uitmaken, inzonderheid de bijhorende uitrusting en de decoratieve elementen van algemeen belang wegens de erfgoedwaarde(n)."

Het voorliggend beschermingsvoorstel omvat een bescherming als monument vanwege de historische, de architecturale, de technische, de volkskundige en de artistieke erfgoedwaarden van het geheel. Het geheel wordt gekenmerkt door een duidelijk planmatig opzet waarvan zowel het padentracé, de inplanting van de bouwkundige elementen en constructies en de meeste aanplantingen inherent deel uitmaken. Een duidelijk afgebakende "ruimte" (perceel) met een relatief beperkte oppervlakte is kunstmatig uitgebouwd waarin de bouwkundige elementen en constructies het beeld van de site bepalen. De groenaanleg functioneert dus eerder als ondersteunende context die de werking, de beleving van het devotiepark versterkt en ondersteunt.

2.4. Motivering van de afbakening van de bescherming

De afbakening van het beschermd onroerend goed is opgenomen op het plan dat als bijlage bij het ministerieel besluit is gevoegd. Alle kadastrale percelen gevat door de bescherming zijn opgenomen in artikel 1 van het ministerieel besluit.

De afbakening als monument omvat de consequente aflijning van het volledige devotiepark.

De afbakening omvat de parkaanleg, het devotionele "centrum" met Lourdesgrot en bron, openluchtpreekstoel en pelgrimshut, vervolgens de Zeven Weeënweg, de Kruisweg en de Sint-Rochuskapel.

De dreef die naar en langs het park loopt en versmalt tot een doorsteek voor fietsers en voetgangers naar de achterliggende verkaveling (Stuiversvelden) wordt niet opgenomen binnen de afbakening: deze dreef, waarvan het huidige tracé gedeeltelijk teruggaat tot een "sentier" (zie Atlas der buurtwegen, ca. 1840) die leidde naar het gehucht Lage Kaart, vormt geen duidelijk geheel met het later opgerichte park en bestaat uit esdoorns van verschillende soorten en ouderdom (waaronder recent aangeplante).

2.5. Juridische toestand

2.5.1. Onroerend Erfgoed:

-Op het omgevingsplan in bijlage bij dit dossier zijn de beschermingen opgenomen die in de buurt liggen van het onroerend goed waar dit dossier over gaat.

-Het devotiepark (ID 215620) is opgenomen in de vastgestelde inventaris van het bouwkundig erfgoed (vastgesteld sinds 14-12-2013).

2.5.2. Ruimtelijke Ordening:

-Het devotiepark is volgens het gewestplan (goedgekeurd bij KB van 3/10/1979) gelegen in woongebied en is opgenomen binnen het BPA nr. 36 kaart 2 (goedgekeurd 13/12/2000).

-Op het CBS van 23/1/2017 werd de stedenbouwkundige vergunning goedgekeurd voor een heraanleg en herintegratie als opengesteld park in de wijk.

2.5.3. Landbouw

-In 2016 werd een subsidie aangevraagd in het kader van Platteland Plus Projecten 2015-2020 waarbij de kerkfabriek als promotor een herintegratie van het devotiepark in de wijk Rustoord omschrijft.

3. BEHEERSVISIE

3.1. Beheersdoelstellingen voor het beschermd onroerend goed

In het beschermingsbesluit zijn beheersdoelstellingen opgenomen. Je vindt die terug onder artikel 3 van het besluit. De beheersdoelstellingen moeten de zakelijkrechthouders (eigenaars, erfpachthouders, opstalhouders en leasinggevers) en gebruikers op weg helpen om de erfgoedwaarden maximaal in stand te houden of te verbeteren. Ze hebben de optimale verwezenlijking van de erfgoedwaarden voor ogen.

Ze geven richting aan of vormen een kader voor toekomstig beheer van het beschermd onroerend goed. Zakelijkrechthouders en gebruikers dienen rekening te houden met deze beheersdoelstellingen als ze werken wensen uit te voeren aan het beschermd goed. Ook de overheid houdt met deze doelstellingen rekening als ze over deze werken advies moet geven of als ze toelating moet geven voor die werken.

De beheersdoelstellingen spelen in op de erfgoedwaarden, erfgoedelementen en erfgoedkenmerken opgenomen in artikel 2 van het beschermingsbesluit.

3.2. Bijzondere voorschriften voor het beschermd onroerend goed

Voor elk beschermd onroerend goed geldt het actief en passief behoudsbeginsel. Dit betekent dat de zakelijkrechthouders en gebruikers het beschermd goed in goede staat moeten houden door de nodige instandhoudings-, beveiligings-, beheers-, herstellings- en onderhoudswerken uit te voeren en dat het verboden is om een beschermd onroerend goed te ontsieren, te beschadigen, te vernielen of de erfgoedwaarden er van aan te tasten. Het betekent ook dat een zakelijkrechthouder en gebruiker verplicht is het beschermd onroerend goed als een goed huisvader te beheren en het dus niet te verwaarlozen. Alle voorschriften voor de instandhouding en het onderhoud van het beschermd onroerend goed die van toepassing zijn op het beschermd goed zijn opgenomen in artikel 4 van het beschermingsbesluit.

In het Onroerenderfgoeddecreet en Onroerenderfgoedbesluit zijn een aantal algemene voorschriften voor de instandhouding en het onderhoud van beschermd onroerend erfgoed opgenomen. Dat zijn deze:

- het goed als een goede huisvader beheren en de nodige voorzorgsmaatregelen nemen tegen schade ten gevolge van brand, blikseminslag, diefstal, vandalisme, wind of water;
- de toestand van het goed regelmatig controleren;
- regulier onderhoud uitoefenen;
- onmiddellijk passende consolidatie- en beveiligingsmaatregelen nemen in geval van nood.

Om de erfgoedwaarden van het onroerend goed dat met dit besluit wordt beschermd in stand te houden legt het besluit een aantal bijkomende bijzondere voorschriften op. Deze zijn opgenomen in artikel 4 van het besluit.

3.3. Toelatingsplichtige handelingen voor het beschermd onroerend goed

Voor sommige werken aan het beschermd onroerend goed moet een toelating worden gevraagd. Sommige werken kunnen namelijk een negatief effect hebben op de erfgoedwaarden. Voor alle werken die stedenbouwkundig vergunningsplichtig zijn, of waarvoor een verkavelingsvergunning, milieuvergunning of natuurvergunning nodig is

vraagt de vergunningverlener (de gemeente of de Vlaamse overheid) advies aan het agentschap Onroerend Erfgoed van de Vlaamse overheid.

Voor een aantal werken die niet vergunningsplichtig zijn, moeten de zakelijkrechthouders en gebruikers, voorafgaand aan de uitvoering van de werken, toelating vragen aan het agentschap Onroerend Erfgoed of aan de erkende Onroerenderfgoedgemeente. Een overzicht van alle erkende onroerenderfgoedgemeenten is te vinden op www.onroerenderfgoed.be.

De werken waarvoor u toelating moet vragen zijn opgesomd in artikel 5 van het beschermingsbesluit.

4. BRONNEN

Kadasterarchief Antwerpen, Brasschaat, mutatieschetsen 1911/31², 1920/60.

BERGHMANS A. 2014: Criterianota Mariagrotten, interne nota Agentschap Onroerend Erfgoed.

GEERAERTS G. 2012: *Een eeuw kunstbeton uit Westmeerbeek. Over de familie Janssens en andere Kempense rotsenbouwers*, Mededelingenblad van Heemkring Averbode, 38, 13-35.

GOWIE L & W. CORNELISSENS 2008-2010: *De verbeelding van een Lourdesgrot-De Lourdesgrot*, tijdschrift van Heemkundige kring Breesgata.

GOWIE L. & W. CORNELISSENS 2011: *Onder den toren op Rustoord en de Kaart*, Brasschaat.

HAVERMANS A. 2007: *Wie zaait zal maaien, Antverpia en Sint Mariaburg*, Erfgoedgids 6, Antwerpen.

LOMBAERS F. en PIRLET G. 2004: *Rocailles*, collectie kunst in de straat, Brussel.

MEULENKAMP W. 2006: *Monumenten in beton. Ontwikkeling en herstel van historisch beton. Cementrustiek, een verloren stijl en ambacht*, Amersfoort, 37-46.

MEULENKAMP W. & P. DE NIJS 1998: *Buiten de kerk. Processieparken, Lourdesgrotten en Calvariebergen in Nederland en België*, Soesterberg.

<https://lourdesgrotten.skynetbogs.be>

5. BIJLAGEN BIJ HET INHOUDELIJK DOSSIER

5.1. Omgevingsplan bij de bescherming

5.2. Fotobijlage

De fotobijlage bij het ministerieel besluit bevat alle relevante foto's voor dit dossier. De fotobijlage bij het beschermingsdossier bevat bijkomende archieffoto's, luchtfoto's, plannen,... die het dossier verder onderbouwen of illustreren.

5.3. Criterianota

Criterianota Mariagrotten, interne nota Agentschap Onroerend Erfgoed.